

मोदिआइन उपन्यासमा मानवतावाद

सुभाषचन्द्र न्यौपाने, विद्यावारिधि

उपप्राध्यापक

नेपाली विभाग

महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, धरान, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल

suvash.neupane@mahmc.tu.edu.np

लेखसार

प्रस्तुत लेख उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको *मोदिआइन* उपन्यासमा प्रयुक्त मानवतावादी दृष्टिकोणमा आधारित छ। उपन्यासकार कोइरालाको २०३६ सालमा प्रकाशित पौराणिक मिथकमा आधारित यस उपन्यासमा केकस्ता मानवतावादी विचारको प्रस्तुति केकसरी भएको छ र मानवताका पक्षमा केकस्ता दृष्टिकोणहरू प्रस्तुत भएका छन् भन्ने कुराको विश्लेषण यस लेखमा गरिएको छ। प्रस्तुत लेख तयारीका क्रममा प्राथमिक सामग्रीका रूपमा उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको *मोदिआइन* उपन्यासलाई लिइएको छ भने द्वितीयक सामग्रीका रूपमा मानवतावादी चिन्तनसँग सम्बन्धित सामग्रीहरू तथा *मोदिआइन* उपन्यासका सन्दर्भमा प्रकाश पारी लेखिएका पुस्तक, पत्रपत्रिका, शोधप्रतिवेदन आदिको उपयोग गरिएको छ। सामग्री विश्लेषणका क्रममा निगमनात्मक विधिअनुसार स्थापित सिद्धान्तका आधारमा वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक र व्याख्यात्मक विधिको प्रयोग गर्दै अन्त्यमा अर्थापनविधिद्वारा लेखलाई पूर्णता दिइएको छ। मानवतावादी दर्शनका आधारमा प्रस्तुत उपन्यास सशक्त र सार्वभौम छ भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत लेखको विश्लेषणबाट निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी : मानवतावाद, विश्वबन्धुत्व, भ्रातृत्व, हार्दिकता, देवत्व

विषयपरिचय

उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको *मोदिआइन* उपन्यासमा अभिव्यक्त मानवतावादको खोज नै प्रस्तुत लेखको मूल विषय हो। उपन्यासकार कोइराला (१९७१-२०३९) नेपाली साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउने स्रष्टा हुन्। कोइराला कथाकार, उपन्यासकार, कवि, निबन्धकार र आत्मसंस्मरणकारका रूपमा स्थापित भएका छन्। उनी साहित्यमा जस्तै राजनीतिमा पनि सफल र स्थापित व्यक्ति हुन्। धेरै समय सुन्दरीजल जेलमा बन्दीजीवन व्यतीत गरेका कोइरालाले कारागार जीवनको सही सदुपयोगका रूपमा सृजना गरेका उपन्यासहरू आधुनिक नेपाली उपन्यासको विकासमा उल्लेखनीय उपलब्धि मानिन्छन्। कारावासको अवधिमा कोइरालाले छोटोटा उपन्यासको सृजना गरेका छन्। यस अवधिमा रचना गरिएका र प्रकाशित भएका उनका उपन्यासहरूमा *तीन घुम्ती* (२०२५), *नरेन्द्र दाइ* (२०२७), *सुम्निमा* (२०२७), *मोदिआइन* (२०३६), *हिटलर र यहूदी* (२०४०) र *बाबु, आमा र छोरा* (२०४५) हुन्। यी छोटोटा उपन्यासहरूमध्ये *मोदिआइन* उपन्यासमा प्रयुक्त मानवतावादी दृष्टिकोणको विश्लेषण गर्नु प्रस्तुत लेखको मूल उद्देश्य हो। उपन्यासकार कोइरालाले यस उपन्यासमा महाभारतको पौराणिक मिथकलाई सन्दर्भ बनाएर युद्धविरोधी चेतनाका साथ मानवतावादी चिन्तनलाई प्रस्तुत गरेका छन्। उपन्यासमा शासक वर्गको अहम्का कारण कसरी मानवीय आस्तित्व सङ्कटमा पर्दै छ, ईश्वरीय शक्तिका सामु कसरी मानवीय भावना, संवेदना, दया, माया, करुणा, सहानुभूति समाप्त हुँदै छ भन्ने कुराको विश्लेषण यस लेखमा गरिएको छ।

समस्याकथन तथा उद्देश्य

उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको *मोदिआइन* पौराणिक मिथकलाई पृष्ठभूमि बनाएर लेखिएको उपन्यास हो। यस उपन्यासको विषयवस्तुले महाभारतको युद्धमा योद्धाका रूपमा ज्यान गुमाएका आफन्तको परिवारलाई समेटेको छ तर यस्ता घटनाहरूलाई पौराणिक सभ्यताले वेवास्ता गरेको थियो। यस्तै पौराणिक सभ्यतामा वेवास्ता गरिएका, पात्रहरूलाई उजागर गर्दै मानवतावादी दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्नु यस उपन्यासको मूल उद्देश्य रहेको छ। प्रस्तुत लेखमा *मोदिआइन* उपन्यासमा मानवतावादको प्रयोग केकसरी र कुन रूपमा भएको छ भन्ने मूल प्रश्न नै भएकाले यसैलाई समस्याकथनका रूपमा लिइएको छ भने समस्याकथनमा उठाइएको *मोदिआइन* उपन्यासमा प्रयुक्त मानवतावादको विश्लेषण गर्नु प्रस्तुत लेखको उद्देश्य रहेको छ।

पूर्वकार्यको सर्वेक्षण

उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको *मोदिआइन* उपन्यासका सन्दर्भमा विभिन्न कोणबाट समालोचना, टीकाटिप्पणी र विमर्शहरू भएका छन्। ती विमर्शहरूले यस उपन्यासका विविध पक्षमा प्रकाश पार्दै यस कृतिलाई एक महत्त्वपूर्ण मिथकीय उपन्यासका रूपमा चित्रण गरेका भए पनि यस उपन्यासमा प्रयुक्त मानवतावादी चिन्तनका पक्षमा गहन विमर्श हुन सकेको पाइँदैन। यस उपन्यासका सन्दर्भमा भएका समालोचनात्मक विमर्शहरूलाई कालक्रमका धारणमा प्रस्तुत गरी आजसम्म हुन नसकेको र गर्नुपर्ने मानवतावादी चिन्तनका आधारको विमर्श प्रस्तुत लेखमा गरिएको छ।

कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम (२०५६/२०६६) ले उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरूको विश्लेषण गर्दै कोइरालाका उपन्यासहरूमा मानवलाई मानवकै रूपमा रहन दिएर उसको स्वतन्त्र अस्तित्वलाई कदर गर्दै समानता र भ्रातृत्वपूर्ण व्यवहार गर्नुपर्छ भन्ने भावना अभिव्यक्त भएको पाइन्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन्। युद्धबाट कहिल्यै पनि असल मान्छे जन्मिन सक्दैन भन्दै युद्ध विरोधी मानवतावादी चिन्तन अभिव्यक्त गर्नु कोइरालाका उपन्यासको प्रमुख प्रवृत्ति हो भन्ने कुरा समालोचक द्वयको विश्लेषणमा उल्लेख गरिएको छ (पृ. २१३)।

ज्ञानू पाण्डे (२०६२) ले *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा अस्तित्ववाद* शीर्षकको ग्रन्थमा उपन्यासकार कोइरालाका सबै उपन्यासहरूमा निहित अस्तित्ववादी दर्शनको गहन विश्लेषण गरेकी छन्। *मोदिआइन* उपन्यासको अस्तित्ववादी विश्लेषणको निष्कर्षका रूपमा पाण्डेले कोइरालाको प्रस्तुत उपन्यासमा अस्तित्ववादी मानवतावादको आशय स्पष्टसँग अभिव्यञ्जित भएको छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेकी छन्। पाण्डेको यो विश्लेषण अस्तित्ववादसँग मात्र सम्बन्धित भएकाले यहाँ अस्तित्ववाभिन्न मानवतावादी दर्शनको अभिव्यक्त छ भन्ने सङ्केत मात्र गरको पाइन्छ (पृ. २५८)।

चन्द्रमणि अधिकारी (२०६५) ले *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासहरू* नामक ग्रन्थमा कोइरालाका समग्र उपन्यासहरूको औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा विश्लेषण गरेका छन्। यसै क्रममा *मोदिआइन* उपन्यासको विश्लेषणका क्रममा अधिकारीले *मोदिआइन* मानवतावादी उपन्यास भएकाले यस उपन्यासमा जीवनवादी र आशावादी दृष्टिचेतलाई अत्यन्त संवेदनशील रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ, त्यसैले यो मानवतावादी उपन्यास हो भन्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन् (पृ. ८४)।

दुर्गाबहादुर घर्ती (२०६७) ले *मनोविश्लेषणात्मक नेपाली उपन्यासमा पात्रविधान* शीर्षकको ग्रन्थमा कोइरालाका उपन्यासका पात्रहरूको मनोविश्लेषणात्मक विमर्श गरेका छन्। त्यही क्रममा कोइरालाको *मोदिआइन*

उपन्यासको विमर्शका सन्दर्भमा यो उपन्यास भने मनोविश्लेषणात्मक उपन्यास नभएर मानवतावादी दृष्टिचेतका आधारमा रचना गरिएको उपन्यास हो भन्दै यो उपन्यास गीता दर्शनको परम्परागत मूल्यमान्यताभन्दा भिन्न वर्तमान मानवका शाश्वत मानवीय भावनालाई संयोजन गरी लेखिएको उपन्यास हो भन्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन् (पृ.१४२) ।

कृष्णप्रसाद कोइराला (२०६८) ले *आख्यान विमर्श* नामक ग्रन्थमा उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासहरूमा रहेको मानवतावादी चिन्तनको विश्लेषण गर्ने प्रयास गरेका छन् तर त्यो केवल साङ्केतिक मात्र छ । कोइरालाका सबै उपन्यासहरूमा रहेको मानवतावादी दर्शनलाई गहन विश्लेषण नगरी केवल कोइरालाको *मोदिआइन* उपन्यास मानवतावादको समर्थनमा लेखिएको हो र यस उपन्यासका नारी, मोदिआइन जस्ता नारी पात्रहरूले मानवतावादी चिन्तनलाई प्रस्तुत गरेका छन् भन्ने विचार कोइरालाको विश्लेषणमा उल्लेख गरिएको छ (पृ.५३) ।

सीता अधिकारी (२०७४)) ले कोइरालाका मिथकीय उपन्यासका वैचारिक अन्वेषण नामक लेखमा उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका *मोदिआइन* तथा *हितलर र यहूदी* उपन्यासको विचार पक्षमाथि विमर्श गरेकी छन् । यी दुवै उपन्यासमा युद्धले गरेको मानव विनाश र त्यसमा आफन्त गुमाएकाहरूले कहिल्यै पनि आफन्तलाई बिसन सक्दैनन् भन्दै एक्लो जीवन व्यतीत गर्न बाध्य सबै युद्ध पीडितहरूको मानवता अपहरण भएको सन्दर्भ प्रस्तुत गरेकी छन् । स्वधर्म र अधिकार रक्षाका लागि गरिएको भनिए तापनि महाभारत युद्धले लाखौं निर्दोष मानिस तथा सभ्यताको विनाश गरेको छ भने कृष्णले छल गरी मनुष्यलाई युद्ध गर्न लगाएर मानवताका उपहास गरेका छन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेकी छन् (३३) ।

मोदिआइन उपन्यासमा प्रयुक्त मानवतावादसँग सम्बन्धित यी पूर्वकार्यहरूले प्रस्तुत उपन्यासमा मानवतावादी चिन्तनको अभिव्यक्ति छ भन्ने सङ्केत गरे पनि त्यो चिन्तन कुन रूपमा कसरी प्रस्तुत भएको छ भन्ने विषयमा भने प्रकाश पारेका छैनन् । अतः प्रस्तुत उपन्यासमा मानवतावादी चिन्तनको अभिव्यक्ति केकसरी भएको छ र यो उपन्यासको मूल चिन्तन नै मानवतावादी दर्शनको अभिव्यक्ति दिनु हो भन्ने कुराको विश्लेषणका लागि प्रस्तुत लेखमा *मोदिआइन* उपन्यासलाई मानवतावादी चिन्तनका आधारमा विमर्श गरिएको हो ।

सीमाङ्कन

प्रस्तुत अध्ययनको लक्ष्य उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको *मोदिआइन* उपन्यासमा प्रयुक्त मानवतावादको खोज गर्नु मात्र रहेको छ । यस उपन्यासलाई विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गर्न सकिने आधार भएर पनि उपन्यास विश्लेषणका अन्य आधारहरूलाई नसमेटी केवल मानवतावादका आधारमा मात्र प्रस्तुत उपन्यासको विश्लेषण गर्नु यस लेखको सीमा हो ।

शोधविधि तथा सामग्री

प्रस्तुत लेख पुस्तकालयीय कार्यसँग सम्बन्धित भएको हुनाले यसलाई पुस्तकालयीय स्रोतबाट सामग्री जुटाई तिनै सामग्रीको व्याख्याविश्लेषणका माध्यमबाट प्रस्तुत कृतिमा मानवतावादी चिन्तन अभिव्यक्त केकसरी भएको छ भन्ने कुराको विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत लेखमा समीक्षकहरूका व्याख्याविवेचनासँग सम्बन्धित सामग्रीहरूको उद्धरण गरी तथ्यलाई पुष्टि गरिएको छ । यस किसिमका सामग्रीहरू द्वितीयक समामग्रीका रूपमा यस लेखमा प्रयुक्त छन् । यो लेख कृतिको सूक्ष्म पठन तथा कृतिगत उद्गारको व्याख्याविश्लेषणमा केन्द्रित रहेकाले *मोदिआइन* उपन्यास नै प्राथमिक सामग्रीका रूपमा रहेको छ ।

प्रस्तुत लेख गुणात्मक ढाँचामा केन्द्रित रहेको छ। यस लेखमा निगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ। *मोदिआइन* उपन्यासलाई आधार बनाएर यस उपन्यासको मानवतावादका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। प्रस्तुत कृतिको वर्णनात्मक रूपमा विश्लेषण गर्दै व्याख्यात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको समेत उपयोग गरी अन्त्यमा अर्थापनविधिधर्मार्फत लेखलाई पूर्णता दिइएको छ।

परिणाम तथा छलफल

मानवतावादको सैद्धान्तिक अवधारणा

मानवलाई मानवकै रूपमा रहन दिएर उसको स्वतन्त्र अस्तित्वलाई कदर गर्दै मानवता र भ्रातृत्वपूर्ण व्यवहार एक मानवले अर्को मानवप्रति गर्नुपर्छ भन्ने दृष्टिकोण नै मानवतावाद हो। मानवलाई सर्वाधिक महत्त्व दिने दृष्टिकोण, विचारधारा, मूल्यमान्यता वा सिद्धान्त नै मानवतावाद हो (जोशी, २०३६/२०५७, पृ.११९)। मानवमा स्वाभाविक रूपले हुने दया, धर्म, माया, प्रेम, करुणा, कृपा, सौजन्य, सहानुभूति, संवेदनशीलता, सहृदता एवम् असल गुण नै मानवता हो। साहित्यमा यसैको अभिव्यक्ति भएमा त्यसलाई मानवतावाद भनिन्छ।

मानवता भनेको मानवमा हुने भावना वा विशेषता हो। मानव वा मनुष्य बन्न चाहिने गुण भने मनुष्यत्व हो। मानवीय सद्गुण, दया, प्रेम, सहिष्णुता, सहयोग, सद्भाव, भ्रातृत्व आदि हुन्। यसर्थ मानवतावाद भनेको मानव मात्रमा निहीत सद्गुणले समाजलाई समुन्नत, सभ्य र सुसंस्कृत बनाउन प्रयत्न गर्ने विचार, समाजमा दया, प्रेम, सहिष्णुता, सद्भाव, सहयोग, भ्रातृत्व आदि बढाउने सिद्धान्त हो। मानववादमा विश्वास राख्ने मानवतावादी सिद्धान्तका अनुयायीलाई मानवतावादी भनिन्छ। मानवतावादी साहित्यमा खासगरी अपहेलित, सीमान्तीय, शोषित, पीडित मान्छेका पक्षमा पुस्तौँपुस्तादेखि पुरुषको थिचोमिचोमा रहेका नारीहरूका विषयमा, क्षुद्र कर्म गरेर बाँच्न विवश यौनकर्मी, समलिङ्गी आदिका विषयमा सीमान्त जातिका विषयमा, सधैं सुविधाभोगी भएर केन्द्रमा रहने संस्थापक र संस्थापनका विरोधमा, यान्त्रिकता, कृत्रिमता र निरीह हुन पुगेका मान्छेका पक्षमा, घर छोड्न बाध्य भई आप्रवासी भएर डायस्पोरिक रूपमा कष्टपूर्ण जीवन बिताउने सर्वसाधारणका पक्षमा लेखिएका साहित्य नै मानवतावादी साहित्य हुन् (कोइराला, २०६८, पृ.४०/४१)। मानवतावादी साहित्यमा मानवलाई नै सर्वाधिक महत्त्व दिने हुँदा मानवीय गुण, धर्म, समानता, स्वतन्त्रता र भ्रातृत्वलाई अँगाल्दै विश्वबन्धुत्वको भावनालाई प्रश्रय दिइन्छ। मानवले आफ्नो यथार्थ धरातललाई भुलेर काल्पनिक डोरी समाती ऊ देवता बन्ने धुनमा लाग्यो भने र अर्काबाट सञ्चालित निर्देशित हुन थाल्यो भने मानवता दुर्घटनामा पर्छ र मानवीय अस्तित्वले नै दुर्भाग्य भोग्नुपर्छ (बराल र एटम, २०५८, पृ.३२१)। मानववाद साहित्यिक वादका रूपमा नभएर साहित्यकारको जीवनदृष्टि, विचार वा सिद्धान्तका रूपमा प्रसिद्ध छ। मानवीय समस्यालाई अत्यन्त संवेदनशील भएर प्रस्तुत गर्नु र हत्या, हिंसा, युद्ध आदिको अन्त्य गरी विश्वबन्धुत्व तथा भ्रातृत्वको भावना विकास गराउनु नै मानवतावादको मूल अभिप्राय हो।

मोदिआइन उपन्यासको मानवतावादी विश्लेषण

उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको *मोदिआइन* मानवतावादी दृष्टिकोण प्रस्तुत भएको उपन्यास हो। प्रस्तुत कृति युद्ध र हिंसालाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको मिथकीय उपन्यास हो। यस उपन्यासमा युद्धको विरोध र मानवतावादको समर्थन गरिएको छ। प्रस्तुत उपन्यासमा मानवतावादी विचार भएका पात्रहरूमा मोदिआइन, नारी र अर्जुन रहेका छन् भने मानवता विरोधी चरित्रका रूपमा कृष्ण र दुर्योधन देखापरेका छन्। मोदिआइन राज्यबाट मानवता खोसिएकी एक निरीह नारी चरित्र हो। महाभारतको युद्धमा आफ्नो पति गुमाएकी मोदिआइन लाखौँ विधवा नारीहरूकी प्रतिनिधि चरित्र हो। कौरव राज्यको सेनामा भर्ना भएको आफ्नो पति महाभारतको

युद्धमा मारिएपछि मोदिआइन जस्ता लाखौं युवतीहरूको सिन्दुर पुछिएको छ र लाखौं नारीहरू विधवा र असहाय भएका छन् । उनीहरूको मानव अधिकार खोसिएको छ । उनीहरू आफू स्वतन्त्रतापूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारबाट वञ्चित भएका छन् । तिनै लाखौं असहाय भएर बाँचेका र मानवता खोसिएका नारीहरूको प्रतिनिधित्व मोदिआइनले गरेकी छे । म पात्रलाई महाभारतको कथा सुनाउने क्रममा मोदिआइनले कुनै नारीको कथा सुनाउँदा सुनाउँदै आफ्नै कथा भन्न थालेकी छे । मोदिआइनले उल्लेख गरेकी नारी मानवतावादी चरित्र हो । ऊ जीवनलाई धेरै माया गर्छे र जगत्लाई मनपराउँछे । कुरुक्षेत्रमा भएको युद्धको तयारीलाई मान्छे माने आयोजना ठान्छे र युद्धमा होमिएको आफ्नो पति लगायत लाखौं मानवको रक्षाको कामना गर्छे । युद्ध चाहने कृष्णभन्दा युद्ध नचाहने अर्जुनलाई मनपराउँछे ।

अर्जुनले महाभारतको युद्ध नलड्ने, आफ्नै बन्धुबान्धहरूमाथि गाण्डिव नउठाउने विचार प्रस्तुत गरेकोमा मानवताको रक्षा हुन लागेको र युद्ध नहुने खबर आएकाले लाखौं मानवको संहार नहुने र मानवताको रक्षा हुने ठानेर नारीलगायतका युवतीहरूले सन्तोषको सास फेरेका थिए तर कृष्णले अर्जुनको मानवतामाथि बारम्बार प्रहार गरेर अर्जुनलाई मानवतारहित बनाइदिए । अर्जुनलाई कृष्णले मानव नै भएर बाँच्न दिएनन् । उनी महाभारतमा मानव नै भएर रहेका थिए भने मानव संहार हुने थिएन तर अर्जुन कृष्णको कुटिल चालका कारण मानव रहेनन् । कृष्णले आफ्नो विराट स्वरूपको प्रदर्शन गरी अर्जुनमा रहेको मानवता समाप्त पारे । अर्जुनमा देवत्व सवार भयो र उनी कृष्णकै अंश बनेर महाभारतको नरसंहार सुरु गरे । यसरी सुरु भएको नरसंहार देखेर विक्षिप्त जस्ता बनेका युद्धमा भाग लिइरहेका सिपाहीहरूको दर्दनाक पीडादायी अवस्थाको चित्रण यसरी गरिएको छ : “एकैछिनमा अचानक भयङ्कर घोषका साथ एकैचोटि शङ्ख निनाद भयो, भेरीहरू गजराजको स्वरमा गम्भीर घोष गर्दै बजे, नगरा गड्क्यो र लाखौं जनकण्ठबाट पृथ्वीलाई फाड्ने गरी जय ध्वनि गर्ज्यो । त्यो कत्रो आवाज हुन गयो भने हामीलाई लाग्यो, सहस्र बज्र एकैचोटि गड्केर विस्फोटका साथ पृथ्वीमा खस्न पुगिरहेछन् । आमाहरूका काखमा छातीसँग टाँसिएर बसेका बालबालिकाहरू भयले निसासिए र नीलो मुखले रुद्धकण्ठमा “आमा !” भनेर चिच्याए । मेरा धेरै सहेलीहरू पनि चीत्कार गर्दै आफ्नो सुन्दर केशलाई, जसलाई कोरेर आज कसैले सुन्दर कवरी बनाएर आफ्नो शिरको शोभा तुल्याएका थिएनन्, लुछ्छै विक्षिप्त जस्ता भएर भागाभाग गर्न थाले ।” (२०७४, पृ. २७०/२७१)

जुन अर्जुन प्रारम्भमा मानवताप्रति अत्यन्त संवदनशील थियो, ऊ युद्ध मैदानमा स्वजनप्रेम, सहृदयता, अहिंसा, सौहार्द्रता, करुणा, दया, माया, प्रेम आदि मानवीय भावना प्रकट गर्थ्यो तर कृष्णका कुटिल तर्कका अगाडि ऊ निरीह बन्नपुगेको छ । अर्जुनलाई उपन्यासकारले मानवतावादी पात्र बनाएका छन् तर उसलाई मानव नै भएर बाँच्न दिएका छैनन् । अर्जुनका कमीकमजोरीहरू सबै मानवीय कमीकमजोरी हुन् । यसरी एउटा मानव देवत्वका अगाडि निरीह बनेको छ र मानव संहारका लागि तयार भएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा कृष्णलाई मानवता वा मानवधर्म विरोधी बनाएर उपन्यासकारले गीता दर्शनको विरोध गरेका छन् । हामी देवता जस्ता शक्तिशाली र हिंसा प्रेमी बन्नु हुँदैन । हामीले मानव नै भएर मानवतावादलाई अँगाल्नुपर्छ र सधैं मानवताको रक्षा गर्नुपर्छ भन्ने सन्देश यस उपन्यासले प्रस्तुत गरेको छ ।

युद्धको सन्त्रासबाट आजित बनेका नारी लगायतका पात्रहरूको युद्धविरोधी मानवतावादी चिन्तनको आर्तनादलाई प्रस्तुत उपन्यासमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ : “समरको शब्द सुन्नासाथ हामी सहेलीहरू सूर्यकुण्डको पत्थरको घाटमा भेला भयौं । कसैले भने -कृष्ण छल गरिरहेका छन् र साँचो किसिमबाट मध्यस्थता गर्न थालेका

छैनन् रे । कोईकोई त यहाँसम्म पनि भन्न थालेका छन् रे कि कृष्ण देवताका अवतार हुन् । भूभार हर्न ठूलो समर चलाउन आएका हुन् पृथ्वीमा ।” (२०७४, पृ. २६७)

महाभारतको युद्ध नहोस्, मानवको संहार रोकियोस् र मानवताको रक्षा होस् भन्ने कामना गर्दागर्दै पनि अचानक युद्धको घोषणा गरी मानवतामाथि खिल्ली उडाइयो । मानवता हाहाकार गरी चिच्याउन थाल्यो । युद्धमा होमिएका मानव अब मानव रहेनन् । कुरुक्षेत्रको युद्धमा होमिएका सबै मानवहरू एकाकार भए र कुन कताको हो, कुन कताको हो छुट्याउन सकिएन । एकले अर्काको शिर मुला काटेभै काटे । मानवहरू बलिका पशुसह काटिए र निष्प्राण भै जताततै ढल थाले । मानवताको उपहास भयो । दानवले मानवको संहार गर्‍यो र उसको मृत शरीरमाथि राज गर्‍यो । करोडौं आमाका, पत्नीका, दिदीबहिनीका सिन्दुर पुछिए, सपना हावामा उडेर गए, स्वतन्त्रतापूर्वक परिवारका साथ सुखमा साथ बाँच्न पाउने अवस्थाको अन्त्य भयो र मानवता नै सड्कटमा पयो । यहाँ मानवताको आर्तनाद, चित्कार, पुकार र वेदना कसैले सुनेर केवल मानवमाथि अमानवीय क्रूरता चलिरह्यो चलिरह्यो ।

कोइरालाको प्रस्तुत उपन्यासमा मानवतावादी दर्शनलाई तीव्र रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । मानवताको रक्षक बनेको अर्जुन कृष्णको कुटिल चालका कारण मानवकै भक्षक बनेको विचार उपन्यासकी प्रमुख पात्र तथा नायिका मोदिआइन र नारीले प्रस्तुत गरेका छन् । यिनै नारीहरूले युद्धको विरोध र मानवताका पक्षमा स्पष्ट धारणा राखेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा महाभारतको कुरुक्षेत्रमा भएको मानव हत्यालाई मानवताको कालो आयाम मानिएको छ । अर्जुन यदि मानवको पक्षमा लाग्न सकेको भए कृष्णको तर्कमा सहमत हुने थिएन र विशाल नरसंहार रोकिन्थ्यो । कृष्णको युद्ध मोहकै कारण गीता दर्शनको आडमा नरसंहार रचिएको छ र मानवतालाई ध्वस्त पारिएको छ । कृष्ण मानव होइनन् । उनी देव हुन् । देवले अर्जुनको मानवता समाप्त पारेर उसलाई अमानव बनाए । अर्जुनमा देवत्व स्थापित गराई नरसंहार गराए । तसर्थ यस उपन्यासमा मानवताका घोर विरोधी खल चरित्रका रूपमा कृष्णलाई उभ्याइएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा मोदिआइनले म पात्रलाई पढेर ठूलो मान्छे होइन असल मान्छे बन्न प्रेरित गरेकी छन् । वास्तवमा असल मानवमा नै मानवताको अंश भेट्न सकिन्छ । महाभारतमा सबैसबै ठूलैठूला मान्छे मात्र भएका र असल मान्छे नभएकै कारण विशाल नरसंहार भएको हो । यदि त्यस ठाउँमा ठूला मान्छेका ठाउँमा असल मान्छेको बाहुल्य हुन्थ्यो र उनीहरूको बोली मानवता विरोधीको भन्दा सशक्त र प्रभावकारी हुन्थ्यो भने यो मानव विनाश रोकिन्थ्यो र मानवताको रक्षा हुन्थ्यो भन्ने विचार यस उपन्यासमा मोदिआइनका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । ।

प्रस्तुत उपन्यासमा गीता दर्शनको अत्यन्त सानो सङ्केतभित्र महाभारतीय विभीषिकाले पुऱ्याएको अमानवीय पीडा, दुःख र त्यसको परिणामको खोज गर्दै यस किसिमका कृत्यको परित्याग गरी मानवीय मूल्यमान्य तथा र आदर्श अनि शान्तिपूर्ण वैचारिक अस्तित्वको स्थापनामा जोड दिइएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा गीताको ज्ञानले मानवताको रक्षा होइन, मानव संहारका लागि प्रेरित गर्छ भन्ने कुरा देखाइएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा गीता दर्शनद्वारा प्रदर्शित परम्परागत मूल्यमान्यता र आस्थाप्रति असहमति जनाउँदै मानवतावादी विचार स्थापित गर्ने प्रयास गरिएको छ । उपन्यासकारले मोदिआइनलाई विशेष पात्रका रूपमा चित्रण गरेर आफ्ना सम्पूर्ण मानवतावादी विचारहरू उसैका माध्यमबाट विविध रूप र परिवेशमार्फत सटिक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

प्रस्तुत उपन्यासमा मानवले आफ्नो हैसियत बिसिर्दिदा मानव अस्तित्व नै खतरामा पर्नसक्ने भएकाले हरेक मानिसले आफूलाई मानवकै हैसियतमा राख्दै अर्काको अस्तित्वको समेत ख्याल गर्नुपर्छ भन्ने सन्देश दिँदै

अर्जुनले आफू मानव भएको विर्सिएकै कारण मानवीय अस्तित्व सङ्कटमा परेको निष्कर्ष निकालिएको छ । वास्तवमा मानव असल नियतका साथ जन्मन्छ, पालिन्छ र पोसिन्छ तथा विकसित हुँदै जान्छ तर कृष्ण जस्ता मानवताका शत्रुहरूले तिनलाई लथालिङ्ग पारिदिन्छन् र मानवता नै विनष्ट हुनपुग्छ भन्ने विचार यस उपन्यासले प्रस्तुत गरेको छ । कोइरालाले प्रस्तुत उपन्यासमा महाभारतको युद्धलाई माध्यम बनाएर मानव नियति र मानव अस्तित्वमाथि प्रकाश पाउँदै निस्सारतावादी दर्शनलाई समेत प्रस्तुत गरेका छन् । मानवले आफ्नो यथार्थ धरातललाई भुलेर काल्पनिक संसारमा रमाउँदै देवता बन्ने धुनमा लाग्दा मानवता नै दुर्घटित हुनपुग्छ र मानवले अमानवीय यातना भोग्नुपर्छ भन्ने सन्देश *मोदिआइन* उपन्यासले प्रस्तुत गरेको छ (बराल र एटम, २०५८, पृ. २९३) । कृष्णलाई मानवता वा मानवधर्म विरोधी बनाएर प्रस्तुत गरी उपन्यासकारले युद्ध विरोधी र हिंसा विरोधी दर्शन प्रस्तुत गर्नुका साथै यस उपन्यासका माध्यमबाट मानवतावादी दर्शनलाई अत्यन्त संवेदनायुक्त रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् (कोइराला, २०६८, पृ. ५३) । कृष्णको विराट स्वरूपको दर्शनपछि अर्जुन आश्चर्यचकित मात्र भएर उसलाई कृष्ण साँच्चीकै ईश्वर हो भन्ने भ्रम सृजना भयो र उसभित्रको मनुष्यत्व नै डग्मगाउन पुग्यो (पाण्डे, २०६२, पृ. २५३) । कृष्णको विराट स्वरूपको दर्शनपछि अर्जुनमा मानवता हराउँदै गएको सन्दर्भलाई उपन्यासमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ : “अर्जुनको मानव आग्रह खुकुलो पर्दै गयो, तिनबाट बिस्तारबिस्तार मानवता निस्कँदै गयो र त्यसरी खाली भएको ठाउँमा उनमा दैवत्व भरिँदै गयो ।” (पृ. ३९)

उपन्यासकार कोइरालाले *मोदिआइन* उपन्यासमा आफ्ना मानवतावादी विचारलाई स्पष्टसँग राखेका छन् । उनको मानवतावाद भनेको ठूलो बन्तितर नलागेर असल बन्तितर लाग्नुपर्छ भन्ने हो । यो नै उनको मानवतावादको विचारको बीज पनि हो । ठूलो बन्त खोज्दा दैवी शक्तिको आवश्यकता पर्दछ । अहङ्कारको जन्म नै दैवी शक्तिबाट हुन्छ । संवेदनालाई अहङ्कारले जलाएर खरानी बनाइदिन्छ, संवेदनारहित दिव्य चेतनाले नरसंहारलाई निम्त्याउँछ । असल हुनका लागि मानवीय सहज नैसर्गिकताको विकास गर्नु आवश्यक हुन्छ । भावुक संवेदनशीलताले नै मान्छेका हृदयमा सफा असलपनको विकास गराइदिन्छ । सफा छविले नै मानवतावादको संरक्षण हुन्छ । वास्तवमा सही मानवतावादको जन्म पनि असलपनबाट नै हुने गर्दछ । असलपनले मानवताको उत्थान र विकास गर्छ (दाहाल, २०६०, पृ. ६२) भन्ने दृष्टिकोण *मोदिआइन* उपन्यासको मूल दर्शन वा मानवतावाद हो । प्रस्तुत उपन्यासमा पात्रहरूको सामूहिक अवचेतन, मानवीय शाश्वत अतृप्ति र अर्धजागृत अवस्थाको चित्रण गरिएको पाइए पनि यो मनोविश्लेषणात्मक उपन्यास नभएर मानवतावादका पक्षमा लेखिएको प्रखर वैचारिक उपन्यास हो । कोइरालाले गीता दर्शनलाई परम्परागत मूल्यमान्यता र आस्थाका आधारमा व्याख्या नगरी वर्तमानको मानवतावादी दृष्टिचेतका आधारमा व्याख्यात्मक संयोजन गरी यस उपन्यासको रचना गरिएको छ (घर्ती, २०६७, पृ. १४२) भन्ने समालोचकहरूको निष्कर्षका आधारमा पनि प्रस्तुत उपन्यास मानवतावादी उपन्यास हो भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा मानवतावादी दर्शनलाई उच्च महत्त्वका साथ प्रस्तुत गरिएको हुनाले यसभित्रका प्रमुख पात्रहरूले मानवतावादको सशक्त आवाज उठाएका छन् । यथार्थमा *मोदिआइन* उपन्यासको विषयवस्तु मानवतावादसँग सम्बद्ध गराइएको पौराणिक मिथक हो । यसको कथा महाभारतसँग सम्बद्ध भएर पनि महाभारतको कथाले अमानवीय व्यवहार गरेका पात्रहरूलाई उठाई उनीहरूकै माध्यमबाट मानवतावादको शङ्खघोष गरिएको छ । यस उपन्यासमा अत्यन्त सामान्य हैसियतकी नारी पात्रलाई उपन्यासकी नायिका वा प्रमुख पात्र बनाएर उसैका माध्यमबाट मानवतावादी दर्शनको स्थापना गराइएको छ । यो पुरुष वा नायक प्रधान उपन्यास नभएर नायिका वा नारी प्रधान उपन्यास हो । यस उपन्यासकी नायिका युद्धमा सहिद भएको सिपाहीकी विधवा पत्नी हो । उसले

महाभारतको युद्धमा विधवा भएका लाखौंलाख नारीहरूको प्रतिनिधित्व गरेकी छे । ती सबै नारीहरूका अनन्त इच्छाचाहनाहरू मानव मात्रका साभ्ना इच्छाचाहनाहरू हुन् । महाभारतको युद्धले क्षतविक्षत बनाइएका पीडा र व्यथाहरू अत्यन्तै संवेद्य भएर नारीका माध्यमबाट व्यक्त भएका छन् । त्यसै संवेदनाभिन्न जीवनवादी र मानवतावादी दृष्टिचेतका रूपमा सशक्त स्वर ध्वनित भएकाले प्रस्तुत उपन्यासलाई मानवतावादी उपन्यास भन्न सकिन्छ । मानिसको बाँच्न पाउने अधिकारलाई कृष्णले अर्जुनमा गराएको देवत्वले समाप्त पारेको छ र युद्धमा वीरगति पाएका योद्धाका विधवा पत्नीहरू युगौंदेखि आआफ्ना प्रियतमका प्रतीक्षामा कोही उही रूपमा त कोही अर्कै रूपमा भौतारिरहेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा महाभारतको युद्धमा होमिन बाध्य सिपाहीहरूले आफ्नो जीवन आफ्ना लागि बाँच्न पाएनन् । उनीहरूले अरू नै शासकहरूका लागि जीवन उत्सर्ग गर्नुपऱ्यो । सत्ता र शक्तिका आडमा कृष्णले अर्जुनलाई उकासेर गरेको मानव संहारका विरुद्ध मछुवारिन र नारीका माध्यमबाट विद्रोहको आवाज बुलन्द गरिएकोले प्रस्तुत उपन्यास मानवतावादी सशक्त उपन्यास बन्न पुगेको छ (अधिकारी, २०६५, पृ. ८५) । अतः प्रस्तुत उपन्यासमा अभिव्यक्त विभिन्न साक्ष्य तथा विभिन्न समालोचकहरूका समालोचनात्मक विमर्शबाट निकालिएका धारणाका आधारमा *मोदिआइन* पूर्ण मानवतावादी उपन्यास हो र यस उपन्यासले अहिंसा, सद्भाव, विश्वबन्धुत्व, सहानुभूति, करुणा, दया, सहृदयता, विश्वबन्धुत्व, सहअस्तित्व जस्ता मानवीय पक्षको वकालत गरेको छ भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ ।

निष्कर्ष

उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको *मोदिआइन* मानवतावादी आदर्शले भरिएको उपन्यास हो । यस उपन्यासमा महाभारतको युद्धमा विधवा बनेका नारी पात्रहरूका माध्यमबाट मानवतावादको शङ्खघोष गरिएको छ भने अर्जुनलाई युद्ध गर्नुभन्दा अगाडि मानवतावादी पात्रका रूपमा स्थापित गरिएको छ । संसारमा मानवले मानव नै भएर बस्नुपर्छ । मानवले आफूलाई देवत्वकरण गरेमा संसारमा मानव अस्तित्व नै सड्कटमा पर्छ । कृष्णले आफ्नो मोहको बसमा पारेर अर्जुनको मानवता समाप्त गरिदिएकाले त्यत्रो विशाल नरसंहारका लागि महाभारतको युद्ध भयो । जसमा लाखौं मानवहरूको विभत्स हत्या गरियो । ती युद्धमा मारिएका विधवा नारीहरू, ती मर्ने सिपाहीहरूका बालबच्चाहरू, सन्तान गुमाएका विवश आमाबाहरू र आफन्तहरूको मानवता अपहरण भयो । बाँच्न पाउने, स्वतन्त्रतापूर्वक जीवन निर्वाह गर्न पाउने र आफन्तहरूसँगै सुखदुःख साटासाट गरी जीवन बिताउन पाउने मानव अधिकारको हनन भएको छ । यस नरसंहारले विश्वबन्धुत्व र भ्रातृत्वमाथि खिल्ली उडाएको छ । यो सबै अर्जुनले मानवता बिसर्पेका कारण भएको हो । त्यसैले हामीले सधैं मानव नै भएर बाँच्नुपर्छ र मानवताकै रक्षामा जीवन समर्पण गर्नुपर्छ भन्ने सन्देश यस उपन्यासले प्रस्तुत गरेको छ । मानवमा दया, माया, सहानुभूति, परोपकार, त्याग जस्ता आदर्श गुणहरूलाई कहिल्यै पनि भुल्नु हुँदैन भन्ने मानवतावादी सन्देश दिनु नै *मोदिआइन* उपन्यासको मूल सन्देश हो ।

सन्दर्भसामग्री

अधिकारी, चन्द्रमणि (२०६५). *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासहरू*. मणि पुस्तकालय ।

अधिकारी, सीता (२०७४). कोइरालाका मिथकीय उपन्यासका वैचारिक अन्वेषण. *दृष्टिकोण वार्षिक जर्नल*. अड्क ७. पृ. २९-४० ।

कोइराला, कुलप्रसाद (२०६८). *आख्यान विमर्श*. ओरिएन्टल पब्लिकेसन ।

कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद (२०५६). *मोदिआइन* (पाँचौं संस्क.). साभ्ना प्रकाशन ।

- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद (२०६८). *वी.पी. का उपन्यास*. साभा प्रकाशन ।
- घर्ती, दुर्गाबहादुर (२०६७). *मनोविश्लेषणात्मक नेपाली उपन्यासमा पात्रविधान*. साभा प्रकाशन ।
- जोशी, कुमारबहादुर (२०३८/२०५७). *पाश्चात्य साहित्यका प्रमुख वाद*. (चौथो संस्क.). साभा प्रकाशन ।
- दाहाल, कृष्णप्रसाद (२०७०). *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा द्वन्द्वविधान*. नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पाण्डे, ज्ञानू (२०६२). *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा अस्तित्ववाद*. नेपाली आख्यान समाज ।
- बराल, कृष्णहरि र एटम, नेत्र (२०५८). *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास*. (दोस्रो संस्क.). साभा प्रकाशन ।